

Anne-Marie Christensen

Wittgensteinsk etik

Målet med denne artikel er at give et overblik over Wittgensteins etikopfattelse, og jeg vil derfor primært behandle den eneste sammenhængende behandling af etik som Wittgenstein laver, nemlig den man finder i hans tidlige hovedværk *Tractatus Logico-Philosophicus*. Afsluttende vil jeg forsøge at skitsere hvordan denne tidlige etikopfattelse i meget høj grad er kompatibel med nogle af de vigtigste tanker fra senfilosofien samt de få bemærkninger om etik som Wittgenstein fremsætter i de senere år af sit liv. Det vil sige at man ved at samarbejde den tidlige og den sene tænkning kan nå frem til en form for 'Wittgensteinsk etik', som primært er kendetegnet ved en afvisning af at filosofien kan løse vore etiske problemer og en understregning af at etik er noget som viser sig og udfolder sig i konkrete menneskeliv.

Som det vil være mange bekendt er Wittgenstein meget ordknap i sin behandling af etik, og i *Tractatus* omtales etikken således kun direkte i 3 paragrafer, der alle begynder med nummereringen 6.42. Det etiske introduceres på denne vis:

Alle sætninger har samme værdi.

Verdens mening må ligge udenfor den. I verden er alt, som det er, ... Der findes ikke nogen værdi *i* den – og hvis der fandtes, ville den ikke have nogen værdi. Hvis der findes nogen værdi, der har værdi, må den ligge udenfor alle hændelser og eksistensmåder. Thi alle hændelser og eksistensmåder er tilfældige.

Det, som gør dem ikke-tilfældige, kan ikke ligge *i* verden, thi så ville dette igen være tilfældigt. (Wittgenstein 1995a, 6.4-6.41)

Det centrale i denne introduktion er påstanden om at det etiske ikke findes *i* verden, og Wittgensteins begrundelse for dette er at alt der eksisterer i verden

er tilfældigt, og dermed må det have den samme værdi, nemlig ingen værdi. Ifølge *Tractatus* er værdi dermed ikke noget i verden, men i stedet er det det som gør alt det der findes i verden, de tilfældige kendsgerninger, til noget ikke-tilfældigt. Således afviser Wittgenstein at etikken er et 'noget' i verden; han afviser at den er en særlig type kendsgerning, hvilket fører videre til hans anden kontroversielle pointe:

Derfor kan der heller ikke findes etiske sætninger.

Sætninger kan ikke udtrykke noget højere.

Det er klart, at etikken ikke lader sig udtrykke.

Etikken er transcendent. (Wittgenstein 1995a, 6.4-6.41)

Wittgenstein hævder at der 'ikke findes etiske sætninger' fordi han i den tidlige tænkning mener at sproget er meningsfuldt når det afbilleder kendsgerninger i verden. Sproget bliver i stand til at være et billede af verden på denne måde, fordi det besidder den samme form som denne, og al mening er således knyttet sammen med den logiske form og den mulighed for afbildning af verden som denne tilbyder. Men hvis etikken ikke er en kendsgerning i verden, så kan den heller ikke afbildes, og derfor er det heller ikke muligt meningsfuldt at udtrykke den i sproget.

Alt dette hersker der relativ enighed om inden for Wittgenstein forskningen, men dermed fremkommer det centrale spørgsmål i fortolkningen af hans tidlige etik, nemlig hvordan man arbejder med en ide om det etiske som ikke synes at tillade at det etiske udsiges. Et spørgsmål som kun tilspidses yderligere når det ses i sammenhæng med *Tractatus*' afsluttende bemærkning: "Det, hvorman ikke kan tale, om det må man tie." På trods af værkets ordknaphed tilbydes læseren dog et svar på ovenstående spørgsmål, idet Wittgenstein hævder at det etiske - som en del af det han kalder 'det mystiske' - *viser sig*. "Der gives sandt nok noget uudsigeligt. Det *viser sig*, det er det mystiske." (Wittgenstein 1995a, 6.522) Problemet er at det er meget svært at se hvad dette alternativ mere præcist betyder, og hvis man vil have et klart billede af Wittgensteins etikopfattelse må man derfor lægge noget omhu i fortolkningen af begrebet om visning, som er meget omdiskuteret og – mener jeg – genstand for udbredte misforståelser.

Traditionelt har man ment at Wittgenstein bruger begrebet om visning til at hævde at meningsløse sætninger kan pege på 'sandheder' som ligger uden for verden og som vi derfor ikke er i stand til at udtrykke direkte. Fx siger Elizabeth Anscombe i sin *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus* at i forhold til de ting som viser sig, så ville det "være rigtig at kalde dem 'sande', hvis, *per impossibile*, de kunne siges, men faktum er, at de ikke kan kaldes sande, fordi de ikke

kan siges.” (Anscombe 1959, 162; min oversættelse). Ifølge denne fortolkning kan man i etikken ikke benytte sig af sproget på normal vis, og man er i stedet henvist til at bruge meningsløse sætninger til at gestikulere mod ’det højere’, en sfære som ligger udenfor den empiriske verden og som omfatter enhver form for værdi. Således hævdes det at Wittgenstein bruger begrebet om visning til at beskrive hvordan vi i forhold til etiske spørgsmål kan opnå en form for mystisk indsigt, samtidig med at det fastholdes at vi ikke er i stand til at udtrykke hvad denne indsigt består i. Den traditionelle fortolkning fokuserer altså på ideen om at noget nonsens kan bruges til at vise reelt eksisterende, men uudsigelige sandheder om verden.¹

Der er dog et stort problem forbundet med denne fortolkning, for den får *Tractatus* til at fremstå som inkonsistent, idet ideen om at Wittgenstein med bemærkningerne om etik forsøger at pege på noget som i en eller anden forstand ligger udenfor verden står i skærende kontrast til *Tractatus*’ afsluttende bemærkning. Denne kritik er med stor styrke blevet fremført af Cora Diamond og James Conant som mener at *Tractatus*’ tilsyneladende inkonsistens vil opløse sig, så snart man forstår at værket overhovedet ikke repræsenterer et ægte forsøg på at hentyde til noget i en anden ’sfære’ eller virkelighed.² I stedet fremsætter de en alternativ fortolkning af *Tractatus*, som går ud på at værket undersøger og opløser en række filosofiske problemstillinger. Dette sker at ved at Wittgenstein viser at mange traditionelle, filosofiske spørgsmål er umulige at besvare, for hvis man alvorligt forsøger på dette, så fører de til meningsløse udsagn. Således mener Diamond og Conant at Wittgenstein – ved at gennemspille denne udvikling – ønsker at befri os alle fra meningsløse, filosofiske problemstillinger.

Jeg finder dog heller ikke denne fortolkning af *Tractatus* særlig tilfredsstillende, idet den ikke kan redegøre for den vægt som Wittgenstein lægger på sit begreb om visning og på sine ideer om fx etik i den tidlige tænkning. Jeg mener derfor at man i stedet bedst undersøger spørgsmålet om etikens udsigelighed vha. en alternativ fortolkning af begrebet om visning. At Wittgenstein også selv mener begrebet om visning indtager en central plads i hans tidlige tænkning ses af dette brev til Russell: ”Jeg er bange for at du ikke har fået fat i min hovedpåstand, som alt det om logiske domme blot er en naturlig følge af. Hovedpointen er teorien om hvad der kan udtrykkes (gesagt) af sætninger – dvs. af sproget – (og, hvad der er det samme, hvad som kan *tænkes*) og hvad der ikke kan udtrykkes af domme, men kun vises (gezeigt); hvilket, tror jeg, er filosofiens vigtigste spørgsmål.” (Wittgenstein 1995b, 124; min oversættelse) I *Tractatus* optræder ideen om visning i en række forskellige kontekster, fx i forbindelse med sætningens mening, hvor Wittgenstein hævder at sætningens funktion - at hævde eksistensen af et bestemt kendsgerning - må kunne adskil-

les fra måden hvorpå den gør dette, hvilket er ved at *vis* sin mening. ”Sætningen *viser* hvorledes det forholder sig, *hvis* den er sand. Og den *siger*, at det forholder sig således.” (Wittgenstein 1995a, 4.022) Dette betyder yderligere at den logiske form, som er en forudsætning for sproglig mening, heller ikke kan siges, men kun vises. Generelt hævder Wittgenstein altså at det som viser sig er det som nødvendigvis må være givet for at muliggøre sprog og mening, hvilket betyder at det som viser sig ikke kan siges, netop fordi det er mulighedsbetingelserne for at man overhovedet kan sige noget. ”Hvad der *kan* vises, *kan* ikke siges.” (Wittgenstein 1995a, 4.1212). På denne måde prøver Wittgenstein at fremhæve et centralt element ved det som viser sig, nemlig at der *ikke* er tale om kendsgerninger, hverken i fysisk eller metafysisk forstand, hvilket også forklarer hvorfor det ikke kan være sandt eller falsk. I stedet handler visning om den måde hvorpå mulighedsbetingelserne for mening fremstår i det meningsfulde, fx den måde hvorpå den logiske form fremtræder i meningsfuldt sprog, og det er derfor at det visning i forbindelse med sætningen må forklares ud fra en intim forbindelse med det som kan siges, samtidig med at de fremstilles som *komplementære*.

Generelt er forholdet mellem det der kan siges og det der viser sig altså et forhold mellem en konkret beskrivelse og denne beskrivelses betingelser; mellem anvendelsen af en bestemt struktur og så den måde hvorpå strukturen manifesterer sig i denne brug.³ På denne måde bliver begrebet om visning knyttet sammen med de praktiske strukturer som betinger en meningsfuld diskurs, og vha. visning kan man derfor erhverve sig et overblik over hvad disse strukturer rent praktisk sætter os i stand til at gøre hvis vi behersker diskursen. Derfor er der også forskel på forståelsen af det sagte og det viste, for dette er forskellen mellem egentlig erfaring og det vidende subjekts afledte forståelse af den måde hvorpå viden er struktureret, en forståelse som også medfører en selvbevidsthed om grænsen for dets erfaring, for dets viden om verden.

I *Tractatus* bruger Wittgenstein primært begrebet om visning til at understrege at logikken ikke er en række sande domme som omhandler en bestemt type kendsgerninger i verden, men i stedet repræsenterer en afspejling eller fremvisning af den struktur som muliggør sprogets meningsfuldhed. Dette angiver endnu et argument for at undersøge Wittgensteins etikbegreb vha. visning, nemlig den gentagne understregning af ligheden mellem det logiske og det etiske. For det første tilskrives både logik og etik *nødvendighed*, for etikens vedkommende idet den i ovenstående citat sættes i modsætning til det tilfældige og hævdes at være absolut. For det andet mener Wittgenstein at hverken etik eller logik er kendsgerninger, og han hævder i stedet at de begge er *transcendentale*. Slutteligt knytter han begge dele sammen med helheden at verden er. ”Det mystiske er ikke, *hvorledes* verden er, men *at* den er.”

(Wittgenstein 1995a, 6.44) Samlet synes dette at pege på at det etiske ligner logikken ved også at være en form for nødvendig mulighedsbetingelse for verden, hvilket vi så ovenfor netop er kendetegnet ved de ting som viser sig. Denne konklusion når Wittgenstein også frem til i sine notesbøger: "Etikken handler ikke om verden. Etikken må være en betingelse for verden, ligesom logikken." (Wittgenstein 1984a, 24.07.16)

Idet Wittgenstein fremlægger det etiske som en betingelse for verden, så synes han at hævde at når der gives en verden, så er denne ikke bare formet af logikken, men også af etikken: begge handler de om verdens grundlæggende opbygning. Man kan uddybe denne idé, hvis man er opmærksom på at etik i det indledende citat blev knyttet sammen med spørgsmålet om 'verdens mening'. Hvor logikken betinger og strukturerer mening *i* verden, den sproglige mening, der betinger det etiske muligheden for at verden *samlet set* har en mening. Wittgenstein ønsker at fremhæve hvordan mennesker altid lever ud fra en samlet opfattelse af virkeligheden, hvor denne er formet af bestemte følelser, metaforer, principper eller lign., fx kan verden fremstå som grå, som en modstander eller som et evigt udtryk for liv. Anscombe skriver om dette: "Ved slutningen af *Tractatus* får man det indtryk at Wittgenstein opfattede verden, som om den kiggede på ham med et ansigt. Nuvel, et ansigt kan se på dig med et trist eller lykkeligt, et alvorligt eller strengt, et godt eller ondt udtryk, og mere eller mindre udtryksfuldt." (Anscombe 1959, 172; min oversættelse). Etikken viser sig som en betingelse for det aspekt af vores livsform at vi opfatter verden som havende en bestemt mening, og den behandler således vores *samlede virkelighedsopfattelse*. Dette understreges også idet etikken i *Tractatus* hævdes at handle om verden set som et hele eller 'sub specie aeterni'.⁴

På denne måde hævder Wittgenstein at det etiske er spørgsmålet om verdens eller livets samlede mening, hvilket også er den definition af etik som han giver i starten af sin forelæsning "En forelæsning om etik". Man bør bemærke at dette begreb om etik intet har at gøre med en mere traditionel opfattelse af etikken som handlingsvejledning, for etikken opfattes i stedet som den struktur der muliggør bestemte moralske erfaringer, og den er derfor logisk primær i forhold til dem. Dermed er det som kaldes etik i *Tractatus* en forudsætning for mere traditionelle områder inden for normativ, filosofisk etik som fx kantianisme og utilitarisme. Man kunne på denne baggrund hævde at Wittgenstein bedriver metaetik, men jeg vil mene at hans undersøgelse i en vis forstand er rettet mod et niveau som ligger lige før den metaetiske undersøgelse, nemlig spørgsmålet om selve det etiskes mulighed.

Hvis man yderligere vil indkredse ideen om det etiske som mulighedsbetingelse for verden, så må man se på hvordan det indtræder i verden, nemlig gennem subjektet. "Der kan ikke siges noget om viljen som det etiskes bærer.

Og viljen som fænomen har kun psykologisk interesse.” (Wittgenstein 1995a, 6.423). Wittgenstein afviser i citatet at det etisk relevante subjekt er et konkret, empirisk subjekt, for et sådant er blot en kendsgerning blandt andre, og han har allerede pointeret at kendsgerninger ikke kan være bærere af værdi. I stedet er etikken bundet til det subjekt som *viser* sig ved at ethvert menneskes liv er organiseret omkring et bestemt udgangspunkt - parallelt til den måde som et synsfelt er organiseret omkring øjet. Da denne organisation er en *nodvendig* betingelse for verden, kan den ikke udtrykkes, og det etiske subjekt er således ikke en ting, men udelukkende en grænse til verden der viser sig i måden denne er organiseret på.

Samtidig er det et bestemt aspekt af dette transcendentale subjekt som Wittgenstein mener er forbundet med det etiske, nemlig dets villende aspekt, idet han hævder at det subjekt som er betingelsen for verden altid er et *aktivt* subjekt og at det dermed udmønter sig i en vilje som sætter godt og ondt. Det etiske udspringer med andre ord af at subjektet, i og med det ser verden som meningsfuld, *forholder* sig til den på en bestemt måde. Ved at fremhæve det villende aspekt af subjektet hævder Wittgenstein altså at det etisk relevante aspekt ved dette er dets ’agenthed’, og det centrale ved etik som et forhold til verden er hvorledes vi handler i forhold til den, hvad vi *gør*. Det er når subjektet ændrer den måde hvorpå det handler i forhold til verden at meningen af den set som helhed ændres. Idet etik opfattes som subjektets holdning til verden, kan det se ud som Wittgenstein er fortalende for en form for voluntarisme, men det er ikke tilfældet, for han mener ikke at der er tale om at det etiske overfører en værdi til verden som denne ikke besidder i forvejen. I *Tractatus* hævdes det ikke at verden gøres normativ af vores vilje, blot at vi, når vi ser på verden som helhed, er nødt til at forholde os normativt til den.

Etikken reflekterer således ens samlede holdning til livet, hvilket betyder at verdens konkrete, empiriske udformning ikke er relevant for det etiske. “Kendsgerningerne hører alle kun til opgaven, ikke til løsningen.” (Wittgenstein 1995a, 6.4321) I stedet hævdes det i *Tractatus* at ethvert forhold til og tale om kendsgerninger er underlagt et bestemt perspektiv i form af det etiske, som består i en samlet meningssættelse af verden. Således vil en ændring i den etiske holdning betyde at verden fuldstændig skifter betydning for subjektet, samtidig med at den slet ikke resulterer i konkrete forandringer i verden.

Hvis den gode eller onde villen ændrer verden, så kan den kun ændre verdens grænser, ikke kendsgerningerne; ikke det som kan udtrykkes ved hjælp af sproget.

Kort sagt, verden må derved blive en helt anden verden. Den må så at sige aftage eller vokse som helhed. (Wittgenstein 1995a, 6.43)

Wittgenstein nævner i denne forbindelse et enkelt eksempel på denne etiske holdning til verden, nemlig det at være ulykkelig eller lykkelig. Selvom der i én forstand er tale om den samme verden i begge tilfælde, så har verden en helt anden mening for den lykkelige end den har for den ulykkelige.

Forbindelsen mellem visning og Wittgensteins etikbegreb efterlader nu kun et tilbageværende spørgsmål, nemlig *hvordan* etikken viser sig. Hvis man fokuserer på sammenknytningen af etik og subjektet set som agent, så er det nærliggende at antage at det etiske er en struktur der viser sig i den måde vi lever og handler på, således at et menneskes samlede handlemåde viser en bestemt holdning til verden. Dette betyder at enkelthandlinger ikke er etiske i sig selv, men deres etiske dimension fremtræder hvis man ser dem som et samlet udtryk for en holdning til verden. Man kan i denne forbindelse fremhæve et eksempel som optræder i en diskussion mellem Wittgenstein og Rush Rhees.⁵ Udgangspunktet er en mand hvis arbejde med kræftforskning er så krævende at han ser sig nødsaget til enten at forlade sin kone eller opgive sit arbejde. Wittgenstein påpeger at denne mand fra starten kan have vidt forskellige ønsker i forhold til situationen og vidt forskellige holdninger til hvad der er rigtig eller forkert at gøre i denne. Og efter han har truffet sin beslutning, kan han reagere på mange forskellige måder: "Han kunne sige: 'Gudskelov, at jeg forlod hende, det var alt i alt bedst.' Eller måske: 'Gudskelov, at jeg blev hos hende.' Eller han vil måske slet ikke være i stand til at sige 'Gudskelov', men det stik modsatte. Det, jeg vil sige, er, at dette er løsningen på et etisk problem." (Rhees 2001, 129) Denne mands etiske opfattelse af livet ikke er noget som man direkte kan udtrykke, men den viser sig når man samlet ser på mandens ønsker, hans håb, hans forbehold, hans valg og hans reaktioner på disse, som det sker i eksemplet. Samtidig hævdes det at man møder etiske problemer netop fordi man nødvendigvis må have en samlet holdning til sit liv; en holdning som man udviser i sine handlinger.

Wittgenstein synes således at antyde at hvis man sammenholder et menneskes samlede aktiviteter, så *viser* det etiske sig som et bestemt mønster eller en struktur i dette menneskes liv. Den derved fremkomne mening er ifølge *Traktatus* ikke sproglig, fordi den ikke kan være sand eller falsk og fordi den altid er underlagt muligheden for at subjektet forandrer den ved at forandre sin måde at handle på. Man kan også opstille forskellen mellem det som kan siges og det som kun kan vises i etik således, at det som subjektet *gør* ud fra sin etiske holdning helt legitimt kan beskrives, idet handlingerne resulterer i faktiske forskelle i verden, mens selve holdningen – fx i form af den lykkeliges verden – ikke kan udsiges. Ideen om at vores opfattelse af verden udgør en essentiel del af det etiske støttes også af den kendsgerning at arbejdet med hvordan vi opfatter ting ofte udgør en vigtig del af vores etiske udvikling, fx i form af

arbejdet med opfattelser af det rigtige eller det forkerte, som vi opdager kan virke begrænsende for vores forståelse af andre. I etiske diskussioner søger man også ofte at få den anden til at opfatte en handling eller en hændelse på en bestemt måde - som udsprunget af god vilje, ondsindet, forkert etc. – ved at indpasse denne opfattelse i et samlet billede af verden.

Alt dette diskuteres slet ikke i *Tractatus*, men det kan hjælpe os med at give en nærmere belysning af hvad der menes med at det etiske *viser* sig. Wittgenstein mener ikke at det etiske er udsigeligt fordi det ligger uden for verden i en *transcendent* forstand, dvs. i helt anden sfære eller virkelighed, som Anscombe påstod. I stedet hævder han at det etiske er *transcendentalt* fordi det strukturerer virkeligheden, på samme måde som logikken. Dvs. at han kalder etikken for udsigelig fordi forsøget på at udtrykke den *direkte* ender i nonsens, men denne pointe er fuldt kompatibel med ideen om at det etiske viser sig som et mønster i de *meningsfulde* udsagn hvormed vi omtaler vores eget og andres liv. Således kan man vha. Wittgensteins begreb om visning afvise den traditionelle fortolknings idé om at det etiske udelukkende kan antydes vha. meningsløse sætninger, og i stedet hævde at det tydeligt fremtræder i det vi meningsfuldt ytrer om verden. Wittgenstein er selv inde på dette i et brev skrevet samtidig med *Tractatus*, hvor han roser et digt han har modtaget fra en ven.

Det Uhlandske digt er virkelig storartet. Og det er således: Når man ikke anstrenger sig for at sige det udsigelige, så går intet tabt. I stedet er det udsigelige – udsigeligt – indeholdt i det sagte. (Engelmann 1967, 6; min oversættelse)

Wittgenstein fremhæver ikke digtet fordi det er nonsens der heroisk griber efter noget uden for vores rækkevidde, derimod ser han det som en meningsfuldt ytring, der, samtidig med at det udsiger noget om verden, afslører en anden dimension af vores virkelighed, nemlig den måde denne er struktureret på.

Alt i alt betyder dette at Wittgenstein må afvise at der findes noget sådant som *selvstændige* etiske sætninger, i stedet er tilværelsens etiske dimension noget som viser sig i meningsfulde overvejelser vi har om alt muligt andet. I forhold til etikens udsigelighed er det således vigtigt at skelne mellem forsøget på at besvare *generelle* spørgsmål om det etiskes indhold og så den måde hvorpå dette viser sig i de meningsfulde liv vi alle fører. De generelle spørgsmål kan ikke udtrykkes ifølge Wittgenstein, men hvis man ser på det etiske som det udfolder sig i et konkret levet liv, så er dette slet ikke bundet til nonsens, for her vil det *vise* sig i det vedkommende siger og gør, i meningsfulde handlinger, i meningsfulde samtaler man fører om hvorvidt man bør gøre dette eller hint,

i meningsfulde reaktioner på andre menneskers handlemåder eller verden som sådan, etc. Filosofien kan hjælpe os med at få en forståelse for dette, og jeg vil mene at det er vigtigt for Wittgenstein at understrege hvordan en sådan selvbevidsthed om at ens verden også altid grundlæggende er en etisk verden, er en essentiel del af det krav som det etiske stiller til én.

Hvad etikken mere konkret består i eller burde bestå i, det er til gengæld slet ikke spørgsmål som stilles i *Tractatus*. Og da værket således overhovedet ikke forsøger at indholdsbestemme det etiske eller opstille en normativ etik, misforstår man det hvis man starter med spørgsmålet 'Hvilket etik fremstilles i *Tractatus*?' for det spørgsmål kan ikke besvares.⁶ Wittgenstein forsøger udelukkende at belyse hvad det vil sige at den menneskelige verden er struktureret vha. af normer, fx etiske, uden at sige noget om hvad disse normer bør bestå i, dvs. hvad man konkret bør mene er godt eller ondt. Det påvises blot hvordan det er en betingelse for verden at man opfatter den i kategorierne god/ond, rigtig/forkert, bedre/værre, og derfor kan man ifølge denne læsning af *Tractatus* se det Bernard Williams kalder for 'tynde begreber' som udtryk for en normativ, etisk struktur, der er en del af vores virkelighedsopfattelse på samme måde som logikken. Dermed bliver sætninger som fx 'Vær god' en form for etisk tautologi, helt korrekt, og nødvendig for overhovedet at forstå det etiske, men fuldstændig indholdsløs.

At Wittgenstein således ikke finder sig i stand til at sige noget generelt om etikken indhold mener jeg er en del af baggrunden for at den kryptiske påstand i *Tractatus*' forord, hvor han siger, at selvom han mener endegyldigt at have løst filosofiens problemer, så har han ikke udrettet ret meget. Wittgenstein afviser simpelthen ideen om at filosofien kan fortælle os hvordan vi bør leve, i stedet mener han at dette er et spørgsmål som den enkelte selv må besvare, og som kun kan besvares gennem den måde man lever på. Dette kaster ydermere lys over en af *Tractatus*' allermest gådefulde bemærkninger.

Til et svar, man ikke kan udtrykke, hører et spørgsmål, som man heller ikke kan udtrykke. Gåden findes ikke.

Hvis et spørgsmål overhovedet lader sig stille, så kan det også besvares.

...

Løsningen på livets problem mærker man af dette problems forsvinden. (Er dette ikke grunden til, at mennesker, som efter lang tids tvivlen er blevet klar over livets mening, så ikke har kunnet sige, hvori denne mening bestod?) (Wittgenstein 1995a, 6.5 og 6.521)

Hvad Wittgenstein pointerer her er at svaret på livets gåde, eller med lidt andre ord, formuleringen af den rigtige etik, *slet ikke findes*, fordi det etiske

ikke udmønter sig i et teoretisk spørgsmål. I stedet opstår både de etiske problemer og deres besvarelse i vores konkrete livsførelse, hvilket er et tema som Wittgenstein vender tilbage til i andre kontekster, fx i denne samtale med Wienerkredsen:

Hvis man siger mig noget, som er en teori, så ville jeg sige: Nej, nej! Det interesserer mig ikke. Også hvis teorien var sand, ville den ikke interessere mig – den ville ikke være det som jeg søgte efter.

Det etiske kan man ikke lære. Hvis jeg først kunne forklare en anden en teori om etikens væsen, så havde det etiske ingen værdi. (Wittgenstein 1984b, 116-117; min oversættelse)

Etiske problemer er ikke teoretiske eller filosofiske, og de kan derfor kun løses praktisk ved at man ændrer sit liv. Dette betyder også at man aldrig vil kunne nå frem til en etisk teori som alle *nødvendigtvis* skal bruge som guide.

Hvis en, der tror at have fundet løsningen på livets problem, ville sige til sig selv, at nu er alting ganske let, så behøvede han blot at huske, for at gendrive sig selv, at der har været en tid, hvor denne 'løsning' ikke var fundet; men også dengang måtte man leve. Og på baggrund af den tid forekommer den fundne løsning som en tilfældighed. (Wittgenstein 1998, 17)

Det etiske ikke er noget der skal forklares, og teorier er derfor er irrelevante i forhold til etik, men en udfordring i liv og handling, noget som skal gøres. Når Wittgenstein hævder at løsningen på livets problem – etikken, at finde en mening med livet – består i at spørgsmålet bag det opløser sig, så mener han altså at dette sker i og med at man indser at det slet ikke er tale om et teoretisk spørgsmål, og at man i stedet arbejder på at leve et liv hvor det etiske ikke fremstår som problematisk.

Wittgenstein afviser også et andet spørgsmål som traditionelt anses for at være centralt i filosofien, nemlig spørgsmålet om en retfærdiggørelse af etikken. På et helt overordnet niveau anser han denne for overflødig, fordi etikken viser sig som en nødvendig betingelse for ethvert liv. Samtidig mener han at ansvaret for hvordan den konkret udfolder sig er noget man må påtage sig som enkeltindivid - i denne forbindelse hjælper filosofien intet.⁷ Men han hævder yderligere at en retfærdiggørelse for mere specifikke etiske tilgange til verden er umulig, idet en sådan altid vil være nødt til at henvise til noget andet.

Intet af det, vi gør, lader sig definitivt forsvare. Kun i forhold til noget andet, som ligger fast. Dvs. der kan ikke angives anden grund til, at man skal handle (eller skulle have handlet) *således*, end den, at man ved at gøre således fremkalder det sagforhold, man så igen må *acceptere* som mål. (Wittgenstein 1998, 29)

Et 'skal' har kun mening, når der står et eller andet bagved dette skal, som giver det eftertryk – en magt, som straffer og belønner. Et skal *an sich* er meningsløst. 'At prædike moral er svært, at begrunde moral er umuligt.' (Wittgenstein 1984b, 118; min oversættelse)⁸

Jagten på retfærdiggørelser i etikken vil enten ende ved en påstand som den enkelte blot kan vælge at forkaste, eller føre ud i en uendelig regress fordi det ikke er muligt at angive et fælles slutpunkt for vores søgen. I denne forbindelse mener jeg at det er en del af målet med *Tractatus* at få os til at opgive ønsket om en absolut begrundelse i etik, fordi dette kan være decideret skadeligt idet det leder vores opmærksomhed bort fra det vigtige, nemlig hvordan vi lever vores liv.

En række temaer fra *Tractatus* belyses også i den eneste tekst fra Wittgensteins hånd som udelukkende er dedikeret til etik, nemlig "En forelæsning om etik". Forelæsningsen begynder med en meget bred definition af etik i form af en række synonymmer (at etik hænger sammen med det værdifulde, det virkelig vigtige, livets mening, hvad der gør livet værd at leve og den rigtige måde at leve på) som tilsammen skal antyde en fælles kerne i hans etikbegreb. Således understreger han fortsat at etik er forbundet med vores samlede opfattelse af verden og forsøget på at give denne mening. Etikens uudsigelighed og det umulige ønske om at udtrykke selve dens eksistens belyses gennem en sammenligning med en række andre erfaringer som fx 'Undren over verdens eksistens' og 'Følelsen af at være *absolut* sikker', idet Wittgenstein igen hævder at det sproglige udtryk for disse erfaringer – dvs. for etik - er misbrug af sproget og dermed nonsens, fordi deres kernebegreber bruges uden for den kontekst hvor de har en fastlagt mening: vi har fx ikke nogen klar forståelse af hvad *absolut* sikkerhed betyder, eftersom den almindelige brug af ordet 'sikkerhed' hænger intimt sammen med muligheden for ulykke. Men idet Wittgenstein trækker på konkrete oplevelser til at belyse etikken, opstår spørgsmålet om hvordan disse erfaringer, som selv er kendsgerninger, kan være forbundet med det etiske. Wittgenstein forklarer dette vha. begrebet 'et mirakel'. I absolut forstand betyder mirakel noget som videnskabeligt set er fuldstændig uforståeligt, men i denne betydning bruges begrebet ikke til at referere til bestemte kendsgerninger, men som udtryk for en bestemt måde som individet kan se

disse på. At se på noget som et mirakel er at have en anden *holdning* til det end man har i naturvidenskaben. Således vender Wittgenstein tilbage til endnu et tema fra *Tractatus*, nemlig at etik hænger sammen med vores holdning til verden, og han synes at tendere en konklusion om at det etiske og det videnskabelige repræsenterer to forskellige holdninger til verden.

Erfaringen af verden som et mirakel, etikken, ser Wittgenstein som en parallel til selve eksistensen af sproget og det faktum at sproget har mening. Det rigtige udtryk for 'Undren over verdens eksistens' findes ikke i sproget, men i selve eksistensen af sprog, på samme måde som etikken i *Tractatus* ikke er forbundet med bestemte kendsgerninger, men med selve det at verden er til. Etikken er altså uudsigelig fordi den repræsenterer et forsøg på at tale om vores forhold til verden som et hele, hvilket ikke kan lade sig gøre. Til gengæld synes Wittgenstein at lægge afstand til *Tractatus'* afsluttende bemærkning om nødvendigheden af at tie og afslutter i stedet forelæsningen med at understrege at forsøget på at udtrykke det etiske "... vidner om en tilbøjelighed i menneskets sind, som jeg personligt ikke kan lade være med at nære den dybeste respekt for, og som jeg for alt i verden ikke ville gøre nar af." (Wittgenstein 2001b, 119)

Idet Wittgenstein i forelæsningen hævder at etikken har sit udspring i dybtfølte, personlige reaktioner til livet og verden og ikke blot i sociale eller intellektuelle konstruktioner, så understreger han endnu engang at etikken er essentielt bundet til subjektet: det er selvet som skaber den etiske mening. Med dette som udgangspunkt er man i stand til at imødegå den kritik som ofte rettes mod Wittgensteins idé om at etikken er absolut, nemlig at han sammenblander logisk og etisk nødvendighed, når han hævder at det absolut gode er noget som alle burde ønske og prøve at frembringe. Ideen forklares i "En forelæsning om etik" vha. følgende eksempel:

Men antag nu, at jeg havde fortalt en af de tilstedeværende her en helt uanstændig løgn, og han kom hen til mig og sagde: 'De opfører Dem svinagtigt', og jeg så svarede 'Jeg ved godt, at jeg opfører mig dårligt, men jeg ønsker på den anden side ikke at opføre mig bedre', ville han så kunne sige 'Nå, jamen det er også helt i orden'? Afgjort ikke. Han ville sige: 'Jamen, de burde ønske at opføre dem bedre'. Her har de en absolut værdidom ... (Wittgenstein 2001b, 111)

Wittgenstein ser etisk nødvendighed som parallel til den logiske, idet han hævder at de begge er absolutte, men samtidig sætter han en klar forskel mellem dem, nemlig deres rækkevidde. Da etikken udspringer fra subjektet, gælder dens nødvendighed kun for en selv, den kan aldrig bruges til at tvinge andre

til at opføre sig på en bestemt måde. “Man kan ikke føre menneskene til det gode; man kan kun føre dem et eller andet sted hen.” (Wittgenstein 1998, 17) At etikken udspringer fra subjektet er samtidig en del af grundlaget for Wittgensteins afvisning af at en given normativ etik kan gives en absolut, objektiv retfærdiggørelse, for der findes ikke noget uden for subjektet som man kan fundere en sådan på. Således er etikken for den tidlige Wittgenstein fra først til sidst et subjektivt projekt, hvor den enkelte stræber mod at erhverve sig et sammenhængende billede af sit liv og den verden som dette udfolder sig i, hvilket dog på ingen måde udelukker at forholdet til andre mennesker kan udgøre den vigtigste dimension i dette billede.

Jeg vil hævde at mange af de ovennævnte aspekter ved Wittgensteins tidlige etikopfattelse følger med over i hans senere tænkning, men i påvisningen af dette må man vende sig mod enkelt bemærkninger, da han helt holder op med at lave samlede fremstillinger af etikken. At Wittgenstein fastholder sin afvisning af at filosofien vha. fx en teori kan hjælpe os med vores konkrete livsproblemer er dog åbenlyst. For det første afviser Wittgenstein i sin senere tænkning at filosofien er en nødvendig del af et godt liv, hvilket bla ses i den biografiske kendsgerning at han ofte meget aktivt forsøgte at tale venner og elever fra at forfølge en karriere i filosofi.⁹ For det andet hævder Wittgenstein også på dette senere tidspunkt at konkrete etiske spørgsmål opstår og løses i kraft af det man gør og den måde man lever på: “Løsningen på det problem, du ser i livet, er at leve på en måde, der bringer det problemfyldte til at forsvinde.” (Wittgenstein 1998, 41) Man må indse at det etiske med nødvendighed er knyttet til praktiske problemer som forlanger en praktisk løsning. I de senere bemærkninger fremsætter Wittgenstein til gengæld et mere konkret forslag til hvad en sådan løsning kan bestå i; et forslag som vækker minder om et velkendt tema fra den tidlige tænkning, nemlig at etiske forandringer er lig med forandringer i den måde individet forholder sig til verden på.

Når livet bliver vanskeligt at bære, tænker man på en forandring af omstændighederne. Men den vigtigste og mest virksomme forandring, nemlig ens egen måde at forholde sig på, tænker vi næppe på, og vi kan kun med besvær beslutte os for den. (Wittgenstein 1998, 64)

Wittgenstein synes også i senfilosofien at fremføre den forholdsvis radikale tanke at etik ikke primært skal forandre verden, men derimod viljen som udtryk for den måde individet forholder sig til verden på. Selvom dette kan virke som en meget impotent etikopfattelse, så synes Wittgenstein immervæk at have fat i et centralt aspekt ved det etiske, nemlig at man jo aldrig kan tvinge andre til at ændre sig, og at man derfor ofte er nødt til at løse etiske problemer

som opstår pga. af ens forhold til et andet menneske ved at forandre sit eget forhold til den anden, fx fra accept til fordømmelse, fra at være involveret til at holde afstand eller omvendt.

Viljen bliver altså i Wittgensteins øjne ved med at være etikkenes omdrejningspunkt, dvs. at han fastholder ideen om at intet kan siges at være etisk uden det som faktisk har en indflydelse på vores måde at forholde os til verden eller handle i denne på. Af samme grund fastholder han også sin skepsis over for enhver idé om at viden eller teori *i sig selv* kan have en etisk betydning for ens liv.

Jeg tror, at en af de ting, kristendommen siger, er, at alle velmenende råd er til ingen nytte. Man skal ændre livet. (Eller livets retning.)

Al visdom er kold; og at man lige så lidt kan bringe orden i livet med den, som man kan smede med koldt jern.

Et godt råd behøver nemlig ikke at gribe en, man kan følge det som en læges recept. – Men her drejer det sig om at blive drejet i en ny retning. (Wittgenstein 1998, 65)

Vi kan give bestemte informationer eller en bestemt teori en etisk rolle i vores liv, men denne normative rolle får de kun pga. vores *brug* af dem, som det fx er tilfældet når Thomas Gradgrind i Dickens' *Hard Times* gør nyttemaksimering til omdrejningspunktet for den etiske strukturering af sit liv. Et dogme som nyttemaksimering er altså *ikke* etisk i sig selv - fx fordi det handler om et bestemt etisk relevant emne - men udelukkende fordi det gives en central plads i et menneskes liv.

Egentlig ønsker jeg at sige, at det heller ikke kommer an på *ordene* man udtaler, eller på det, man tænker derved. Derimod er den forskel, de gør i forskellige situationer i livet, afgørende. ... *Praksis* giver ordene deres mening. (Wittgenstein 1998, 96)

Således understreger Wittgenstein i den sene periode at det er *brugen* som fastsætter noget som etisk¹⁰, nærmere bestemt om noget bruges til at forme ens grundlæggende holdning til verden. En konsekvens af dette er at intet på forhånd kan fastsættes som specielt betydningsfuldt i etik; hvad der faktisk fungerer som grundlag for vores etiske overbevisninger er forskelligt fra person til person og kan kun afgøres ved at se på hvad det er vi i sidste ende refererer til når vi diskuterer etiske spørgsmål. Et sådant referencepunkt kan bestå i mange forskellige ting – et religiøst dogme, en filosofisk maksime eller blot et bestemt billede – og det genkendes ikke ud fra hvilken slags ting det

er, men ud fra spørgsmålet om det vitterligt indtager en central plads i måden vi etisk har meningsat verden på. Dvs. at man, hvis man vil lave en filosofisk beskrivelse af etikken, må se på vores konkrete, etiske brug. “Man vil ofte kunne sige: spørg om grundene til, at du kalder noget godt eller skønt, og da vil den særegne grammatik for ordet ’godt’ vise sig i dette specielle tilfælde” (Wittgenstein 1998, 37) Moralfilosoffen må altså se på hvordan mennesker faktisk taler om etiske problemstillinger, også når dette gøres uden brug af specialiseret sprogbrug som god-ond, ansvar, forpligtelse etc.

Et af de få steder hvor Wittgenstein faktisk undersøger den etiske brug er i forbindelse med en mere generel undersøgelse af hvordan vi bruger billeder i vores samlede meningstilskrivelse til verden. Han hævder at billedbrug udgør en essentiel del af vores etiske syn på verden, hvilket eksempelvis viser ved at forsøg på at evaluere ens egne etiske standarder ofte består i et arbejde med de billeder man anvender i etikken, og at større forandringer i ens etiske ’outlook’ også ofte bliver beskrevet vha. af et billede.

Man kan ganske vist sammenligne et billede, der er fast rodfæstet i os, med overtroen, men man kan også sige, at man altid nødvendigvis må støde frem til et eller andet fast grundlag, det være sig et billede eller ej, og altså bør et billede, der ligger til grund for al tænkning, respekteres og ikke behandles som overtro. (Wittgenstein 1998, 94)

Et bestemt billede være mere eller mindre forståeligt, dvs. der kan være mere eller mindre gode grunde til at vælge at bruge det, og man kan diskutere om det er relevant i en given kontekst.¹¹ Om et billede er godt eller relevant kommer blandt andet an på hvilke forbindelser man kan trække mellem det og vores liv, og grunden til at man er i stand til dele billeder – og dermed etiske opfattelse af situationer - med andre mennesker er, at man kan sætte sig ind i den rolle som billedet spiller i deres liv, man kan forstå hvilken funktion det har og hvilke sammenhænge det skal understrege; hvis man kan sætte sig ind i den form for liv hvor dette billede er centralt, så er billedet også tilgængeligt for en. Således bliver billeder offentlige gennem deres brug, og de kommer til at udgøre et fælles rum, hvor vi kan dele vores etiske syn på verden.

Billeder bliver altså brugt til at *udtrykke* den etiske betydning man finder i en konkret situation, hvilket betyder at der er forholdsvis vide rammer for hvilket billede man vælger at bruge. Der er derfor forfejlet at diskutere om et bestemt billede er sandt, men i stedet kan man i en konkret situation diskutere *relevansen* af at benytte et bestemt billede ved at der angives grunde for og imod det. Da billeder på denne måde har en aktiv rolle i udformningen af ens erkendelse af verden, kan de ikke samtidig være med til at retfærdiggøre en bestemt etisk op-

fattelse af situationer. Wittgenstein bruger behandlingen af billeder til endnu engang at understrege at retfærdiggørelser ikke er mulige – eller vigtige – i etik. “Leveregler bliver klædt i billeder. Og disse billeder kan kun tjene til at *beskrive*, hvad vi skal gøre, men ikke til at *begrunde* det. (Wittgenstein 1998, 42) Dermed kan vi ikke på grundlag af et billede argumentere for at have ret, vi kan blot prøve at vise at dette billede er relevant. Således er billedbrug et eksempel på Wittgensteins generelle opfattelse af etisk brug, nemlig at den handler om at udtrykke vores holdning til den mening vi finder i livet, de sammenhænge vi ser, vores leveregler osv., samtidig med at det fastholdes at det aldrig er muligt at give endegyldige retfærdiggørelser i etik. Dette peger frem mod en anden af hans centrale pointer, nemlig at diskussioner i etik meget sjældent – og måske aldrig – handler om retfærdiggørelse, men snarere er rettet mod at finde den bedste måde at orientere sig på i verden, at kunne give den mest brugbare beskrivelse af ens livssituation.

Således fastholder Wittgenstein at etiske problemer primært er praktiske, hvilket han også vender tilbage til i en af de få sene bemærkninger som direkte er rettet mod etik.

Antag, en eller anden blev belært om,; der findes et væsen, som ... vil bringe dig til et sted med evig kval; de fleste mennesker kommer derhen, men et lille antal til et sted med evig glæde. - Dette væsen har på forhånd udvalgt dem, der skal komme hen til det gode sted ...

Hvordan ville en sådan lære virke?

Der er altså ikke tale om nogen straf, men snarere om en art naturlovsmæssighed. Og den, man fremstiller sagen for i dette lys, han kunne kun unddrage fortvivlelse og vantro af denne lære.

Denne lære kunne ikke være nogen etisk opdragelse. Og hvis man ville opdrage nogen etisk og alligevel fremføre denne lære, så måtte man først fremstille læren efter den etiske opdragelse, som en art ubegribelig hemmelighed. (Wittgenstein 1998, 92)

I stedet for at anse det etiske for noget overjordisk og mystisk vedbliver Wittgenstein således med at have en opfattelse af etik som et praktisk projekt, der er rettet mod den måde vi forholder os til verden på, og det etiske viser sig således i den måde vi handler på, den slags menneske vi er etc. Dette betyder dog samtidig at filosofien ikke kan hjælpe os med vores praktiske problemer; i filosofien kan vi beskrive både den kendsgerning at etikken er og at den har mange ansigter, men vi kan ikke fortælle hvilket et af dem som er det rigtige.

Litteraturliste

- Wittgenstein, Ludwig: ([1989] 2001a) *Forelæsninger og samtaler*, Århus: Philosophia.
- Wittgenstein, Ludwig: ([1965] 2001b) "En forelæsning om etik" i: *Forelæsninger og samtaler*, Århus: Philosophia.
- Wittgenstein, Ludwig: ([1980] 1998) *Kultur og værdi*, Århus: Modtryk.
- Wittgenstein, Ludwig: ([1921] 1995a) *Tractatus Logico-Philosophicus*, København: Samlerens bogklub.
- Wittgenstein, Ludwig: (1995b) *Cambridge Letters*, Oxford: Blackwell.
- Wittgenstein, Ludwig: ([1969] 1989) *Om vished*, Århus: Philosophia.
- Wittgenstein, Ludwig: ([1960] 1984a) *Tagebøger 1914-1916*, i: *Werkausgabe* Bd. 1, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Wittgenstein, Ludwig: ([1967] 1984b) *Wittgenstein und der Wiener Kreis*, F. Waismann (red.) i: *Werkausgabe* Bd. 3, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Wittgenstein, Ludwig: ([1953] 1971) *Filosofiske undersøgelser*, København: Munksgaard.
- Anscombe, Elizabeth: (1959) *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*, London: Hutchinson.
- Christensen, Anne-Marie: (2000) *Det normative spørgsmål: Wittgenstein om sproglig og etiske normativitet*, Århus: Århus Universitet.
- Conant, James: (2000) "Elucidation and Nonsense in Frege and the early Wittgenstein" i: *The New Wittgenstein*, A. Crary og R. Read (red.): London: Routledge.
- Diamond, Cora: (2000) "Ethics, imagination and the method of Wittgenstein's *Tractatus*" i: *The New Wittgenstein*, A. Crary og R. Read (red.), London: Routledge.
- Diamond, Cora: (1996) "Wittgenstein, Mathematics, and Ethics. Revisiting the attractions of realism", i *The Cambridge Companion to Wittgenstein*, H. Sluga og D.G. Stern (red.), Cambridge University Press, Cambridge.
- Diamond, Cora: (1991) "Throwing Away the Ladder" i: *The Realistic Spirit. Wittgenstein Philosophy and the Mind*, Massachusetts: The MIT press.
- Hacker, P.M.S.: (1989) *Insight and Illusion*, Oxford: Oxford University Press.
- Engelmann, Paul: (1967) *Letters from Ludwig Wittgenstein*, Oxford: Basil Blackwell.
- Johnston, Paul: (1989) *Wittgenstein and Moral Philosophy*, London: Routledge.
- McGinn, Marie: (2001) "Saying and Showing and the continuity of Wittgenstein's Thought" i: *The Harvard Review of Philosophy*, vol. IX.
- Monk, Ray: ([1990] 1995) *Ludwig Wittgenstein - geniets forpligtelse*, København: Gyldendal.
- Moore, A. W.: (1987) "On Saying and Showing" i: *Philosophy* vol. 62.
- Rhees, Rush: ([1965] 2001) "Visse udviklinger i Wittgensteins syn på etik" i: *L. Wittgenstein: Forelæsninger og samtaler*, Århus: Philosophia.
- Westergaard, Peter K.: (2000) *Ludwig Wittgenstein. Hele billedligheden i vor udtryksmåde*, Århus: Slagmark.
- Williams, Bernard: (1985) *Ethics and the Limits of Philosophy*, London: Fontana.

Fodnoter

¹ En anden indflydelsesrig fremstilling af denne fortolkning af det etiske i *Tractatus* finder man i Hackers *Insight and Illusion*.

² Se fx Diamonds "Throwing Away the Ladder" og "Ethics, imagination and the method

of Wittgenstein's *Tractatus*" eller Conants "Elucidation and Nonsense in Frege and the early Wittgenstein".

³ Sammenlign fx med *Tractatus* 6.124. Den samme pointe fremhæves af A.W. Moore i "On Saying and Showing" og Marie McGinn i "Saying and Showing and the continuity of Wittgenstein's Thought".

⁴ *Tractatus* 6.45. Se evt. også *Tagebøger* 07.10.16.

⁵ Nedskevret i Rhees' artikel "Visse udviklinger i Wittgensteins syn på etik" side 128-129.

⁶ Derfor er det også udtryk for en grundlæggende misforståelse når fx Westergaard forsøger at få etikken i *Tractatus* til at passe med forskellige –ismer som voluntarisme, se *Hele billedligheden i vor udtryksmåde*, fx side 65. Jeg mener ydermere at dette er baggrunden for at de få tiltag til en konkret, normativ bestemmelse af det etiske som findes i Wittgensteins dagbøger helt er forsvundet i *Tractatus*.

⁷ Denne kritik af jagten på det ultimative grundlag for menneskelige praksisser er et hovedtema i Wittgensteins tænkning, som løber gennem både regelfølgeovervejelserne i *Filosofiske undersøgelser* og hele *Om vished*. Se også Christensen: *Det normative spørgsmål* kapitel 3.

⁸ Den sidste bemærkning er en omskrivning af et citat fra Schopenhauer: "At prædike moral er let, at begrunde moral er svært". Johnston knytter også ideen om at etik er udsigelig til påpegningen af at vores grunde på et tidspunkt vil løbe ud, *Wittgenstein and Moral Philosophy* side 91.

⁹ Se Monk: *Ludvig Wittgenstein - geniets forpligtelse*. Man skal dog være opmærksom på at Wittgenstein mener filosofien er en aktivitet som i sig selv indebærer en etisk forpligtelse, således at man, hvis man vælger at bedrive filosofi, samtidig påtager sig en etisk forpligtelse til se at dennes styrker og begrænsninger klart.

¹⁰ I "Wittgenstein, Mathematics and Ethics" kommer Diamond også frem til at Wittgenstein mener det etiske er kendetegnet ved at være en bestemt type brug, ikke et bestemt indhold.

¹¹ Det samme gør sig gældende indenfor ikke-etiske kontekster, fx i epistemiske sprogspil, se *Om vished* §147: "Billedet af jorden som en kugle er et *godt* billede, det kan bruges overalt, det er også et enkelt billede – kort sagt, vi arbejder med det, uden at tvivle på det."